

**СПЕЦИФІКА ПРОГНОЗУВАННЯ ЗАЛЕЖНИХ СИНТАКСИЧНИХ
ПОЗИЦІЙ ПЕРЕХІДНИМИ СИНСЕМАНТИЧНИМИ ДІЄСЛОВАМИ
(на матеріалі сучасного українського художнього дискурсу)**

Анотація

У статті представлено фрагмент дослідження впливу дієслівної категорії перехідності на прогнозування синсемантичними дієсловами обов'язкових синтаксичних позицій у формально-граматичній структурі речення, а також проаналізовано зв'язок перехідності з категорією виду.

Ключові слова: синсемантичне дієслово, обов'язковий компонент прислівної залежності, перехідність, вид.

Аннотация

У статье представлен фрагмент изучения влияния глагольной категории переходности на прогнозирование синсемантичными глаголами обязательных синтаксических позиций в формально-граматической структуре предложения, а также проанализирована связь переходности с категорией вида.

Ключевые слова: синсемантичний глагол, обов'язковий компонент приглагольної завістимості, перехідність, вид.

Summary

The article presents a snippet of the study of the effect of a verb transitive category on the prediction of syntactic verbs of obligatory syntax positions in a formal grammatical structure of a sentence, and also analyzes the relation of transitivity with the category of species.

Keywords: semantic verb, obligatory verb-dependent component, transitive verbs, type.

Питання про природу прогнозування синтаксичних позицій у структурі речення є одним з найбільш актуальних і дискусійних у сучасній лінгвістиці. Складність цієї проблеми пояснюється розумінням речення як специфічної мовної одиниці, що відтворює фрагмент навколишньої дійсності з властивими їй певними відношеннями. Синтаксичні одиниці (як словосполучення, так і речення) є досить відмінними щодо формально-граматичної та семантико-

синтаксичної організації. Їхні компоненти вступають у семантико-синтаксичні відношення не хаотично, а відповідно до закономірностей сполучуваності, які властиві семантичній та граматичній системам мови.

У особливостях сполучуваності дієслівних лексем з іншими словами в складі словосполучення і речення виявляється специфіка дієслова як частини мови, що, поряд з семантичними та морфологічними ознаками, має специфічні синтаксичні властивості. Здатність дієслова відкривати чи не відкривати залежні позиції для заповнення їх іншими компонентами має важливе значення для структурування речення, оскільки від особливостей дієслова цілком залежить склад речення, система придієслівних залежних позицій з відповідним лексико-граматичним наповненням.

Проблема розмежування обов'язкових / факультативних компонентів у реченнєвій структурі різнобічно опрацьована в сучасних теоріях багатьох українських мовознавців (праці І. Вихованця, Н. Іваницької, А. Загнітка, К. Городенської, Н. Гуйванюк, М. Мірченка, О. Леути та ін.).

На фоні інших дієслів сучасної української мови виразно виділяються синсемантичні дієслова як структурно-семантичний клас дієслівної лексики. У лінгвістичній природі цих слів закладена потреба обов'язково сполучатися з іншими лексичними одиницями. Такі дієслова завжди пов'язані зі своїм синтаксичним оточенням, який визначається семантичним діапазоном дієслівної лексеми.

Саме синсемантичні дієслова як семантично ненасичені слова орієнтовані в структурі речення на обов'язкового компонента придієслівної залежності, оскільки разом з ним становлять семантичну єдність компонентів, здатних лише в сукупності виражати завершений зміст. На противагу таким дієсловам автосемантичні дієслова виступають семантично насиченими, цілком самодостатньо передають своє значення, тому не відкривають обов'язкових позицій для заповнення їх словами-конкретизаторами.

У сучасній українській мові існує поняття перехідності, яке базується на такій інтерпретації дії, згідно з якою вона переходить на об'єкт (предмет у

широкому розумінні поняття), охоплює його або ж виступає безпосереднім джерелом створення чи руйнування об'єкта, що характерно передусім для численних дієслів зі значенням конкретної фізичної дії, інтелектуальної діяльності, мовлення тощо [1, с. 247–248]. Це дає підстави розглядати перехідність / неперехідність як семантичну властивість синсемантичного дієслова, що об'єктивується в регулярній залежності синтаксично зумовленої правобічної позиції, вираженої іменним словом з об'єктним значенням.

Усі перехідні дієслова є синсемантичними дієсловами, оскільки дієслівна ознака, виражена такими лексемами, є семантично незавершеною і відчувається потреба в доповненні дієслівного змісту прямим об'єктом. Так, у реченнях *Вітри з розгону поламали скрипку...* (Л. Костенко), *Різьбить печаль свої деревороти* (Л. Костенко), *І дощ колише світ розпуклого ямину* (В. Стус) перехідні дієслова *поламали*, *різьбить*, *колише* є дієсловами релятивної семантики, що моделюють поширені речення дієслівної будови, бо синтагматика цих дієслів виявляє їхню потребу вживатися з залежними іменниковими формами у знахідному відмінку.

Переважну кількість синсемантичних дієслів української мови становлять перехідні дієслова, проте далеко не всі перехідні дієслова постійно вимагають обов'язкового компонента придієслівної залежності об'єктного значення. В умовах конкретних мовленнєвих реалізацій, коли увага зосереджується на самій дії, а не на її об'єкті, дієслова відкритої семантики легко піддаються абсолютизації [2, с. 6–7]. Цілком самодостатньо такі лексеми передають специфічне значення – здатність до виконання фізичної дії, професійної діяльності: *Вийде на город, копає, поле, а притому весело співає* (Улас Самчук); *Гантує дівчина й ридає – чи то ж шиття!* (П. Тичина); *Тихо. Сумно. Ніщо не пролетить, не заспіває* (П. Тичина); *Писати для дітей, дбати про їхнє виховання стало традицією всієї літератури* (О. Гончар); *І раптом уявляється йому, що Семен оре на цій ниві* (М. Коцюбинський); *У нас кохати – полюбить сповна, і серце з милим вік не розлучати* (А. Малишко).

Основне семантичне навантаження несе дієслівний компонент, тому відсутність обов'язкового компонента придієслівної залежності є цілком виправданою у рамках конкретних комунікативних ситуацій. Унаслідок перерозподілу сем такі дієслова набувають узагальненого, абстрагованого значення. Перехідні дієслова, набуваючи здатності виступати у фразі без прямого додатка, у такий спосіб синтаксично виражають неперехідність.

Варто підкреслити, що формальна відсутність придієслівних іменникових компонентів не завжди засвідчує неперехідний характер дієслів. Відсутність залежного об'єкта при синсемантичному дієслові може бути ознакою неповного речення. У неповному реченні не відбуваються семантичні зрушення в дієслові, а невербалізований об'єктний компонент придієслівної залежності легко встановити за допомогою контексту або ситуації. Наприклад, у реченні *Я не чую й не бачу – я знаю напам'ять ті хвили* (І. Драч) дієслова *не чую, не бачу* не втрачають своїх синсемантичних ознак, оскільки обов'язковий компонент придієслівної залежності просто виявити в контексті (*не чую, не бачу хвили*).

Значення перехідності / неперехідності дієслова, а також його сполучувальні можливості, дуже часто змінюється під впливом процесу видоутворення. Не можна стверджувати, що категорія перехідності прямо залежить від значення виду, але досить часто так відбувається при префіксації неперехідних дієслів: *їхати – об'їхати (кого? що?)*, *летіти – облетіти (кого? що?)*, *скакати – обскакати (кого? що?)*, *ступати – обступати (кого? що?)*, *ходити – обходити (кого? що?)*, *ходити – переходити (що?)*, *віяти – привіяти (що?)*, *дрімати – продрімати (що?)*.

Оскільки значення виду обов'язкове для дієслова і видова характеристика є невід'ємною частиною його семантики, тому категорію виду враховуємо в процесі встановлення обов'язкових залежних позицій при синсемантичних дієсловах. Характерним для видової системи української мови є те, що майже кожне дієслово недоконаного виду здебільшого має один або декілька відповідників доконаного виду. Проте лише у межах видової пари прослідковується семантична тотожність дієслів у формах недоконаного і

доконаного виду, що підтверджується їхньою здатністю керувати одними і тими ж відмінками, пор.: *Я в людей не **проситиму сили**, я нічого в житті не **просила**, як не просять гранітні схили, щоб у спеку дощі їх зросили* (Л. Костенко) і *Я в людей **попрошу** тільки віри в кожне слово, почуте від мене, в кожний погляд очей моїх сірих, в кожну ласку рук нестудених* (Л. Костенко); *Заєць витер піт з чола, став на коліна і заходився щось **малювати** пальцем на піску* (П. Коломієць) і *У ті часи, страшні, аж волохаті, коли в степах там хто не воював, – от їй хотілось, щоб у неї в хаті на стелі небо хтось **намалював*** (Л. Костенко).

Отже, через лексичне значення синсемантичне дієслово прогнозує найбільш суттєві умови сполучуваності його з іншими словами в словосполученні та реченні. Зумовлюваність прогнозування придієслівних синтаксичних позицій передусім виявляється у взаємозалежності перехідності дієслова і його синтаксичної здатності керувати певними граматичними формами іменника, а також у зв'язку з категорією виду.

Література

1. Вихованець І., Городенська К. Функціональна морфологія української мови: Академічна граматики української мови / За ред. члена-кореспондента НАН України І. Вихованця. Київ, 2004. 400 с.
2. Іваницька Н. Функціонально-семантичні параметри абсолютних дієслів укр. мови: Автореферат дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2000. 20 с.
3. Іваницька Н. Двоскладне речення в українській мові. Київ, 1986. 167 с.
4. Савчук Т. Релятивні дієслова як структурно-семантичний клас дієслівної лексики // Українська мова. 2003. № 1 (6). С. 51–60.

Катерина Качан

м. Вінниця

(Наук. керівн. – докт. філол. наук, проф. Іваницька Н. Л.)

ДІЄСЛІВНА АРХІСЕМА «ПРОЦЕСУАЛЬНІСТЬ» ТА ЇЇ ВАРІАНТИ В СИСТЕМІ ДІЄСЛОВОНАЗВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Анотація

У статті подано характеристику ядерної дієслівної архісеми «процесуальність», а також її варіантів. Такими основними варіантами